

آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد

سید حمید حسینی

چکیده

آثار حضور در مسجد آن چنان متنوع است که به دشواری می‌توان در باره کلیه ابعاد آن سخن گفت، نگرش اسلام به مسجد صرفاً نگرش به جایگاهی برای اقامه نماز جماعت نیست، بل اساساً مسجد، در اسلام، از زمان حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله همواره در قالب پایگاه دینی و اثر گذار به نقش آفرینی پرداخته است. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله از مسجد، صورت کانونی برای هدایت امور اسلام بهره می‌بردند و مسجد، مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه‌ها بوده است. در زمانی نه چندان دور یعنی قبل از فرارسیدن عصر ارتباطات، همه نیازهای فکری و اجتماعی مردم، در مسجد مرتفع می‌شد.

قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران مساجد در قالب پایگاه دینی، نقش هدایتگری مردم را برعهده داشته است. همان‌طور که مسجد در صدر اسلام محل پذیرش افراد گوناگون و محل اجتماعات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی بود، امروز نیز پذیرای مریبان و متربیان جهت تعلیم و مکان اوج سالکان راستین است. مسجد سرچشمه تمدن اسلامی است. اگر به هر یک از شهرهای اسلامی بنگریم مسجد و مجموعه‌های آن را اساس شهرسازی می‌یابیم و در می‌یابیم که در بافت شهرهای اسلامی مساجد محورند. مسجد محل تقویت و اشاعه فرهنگ زیبای اسلامی احترام به علمای بزرگترها و محبت به کوچکترها و مراعات ادب در برابر سایر مؤمنان است. علاوه بر آن حضور در مسجد، نقش بازدارنده‌ای قوی در ارتکاب جرایم و پیش‌گیری از گناهان دارد. در کنار این آثار با برکت حضور در مسجد، در روایات نیز از ثواب‌ها و پاداش‌های متعدد برای حاضران در مساجد، یاد شده است. برای نمونه پیامبر بزرگوار اسلام فرمودند:

«گروهی از مردم در مسجدی خداوند ننشینند (برای عبادت و تلاوت قرآن) مگر آن که آرامش برایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود.»

اشاره

مسجد در اسلام قلب تپنده حیات این دین حنیف و کانون و محور فعالیت‌های جامعه اسلامی است. مسجد خانه خدا در زمین،^۱ منبع افاضات معنوی و برکات گوناگون برای نمازگزاران و جامعه اسلامی است. بی‌گمان مکانی که چنین جایگاهی نزد خداوند دارد، حضور در آن، آثار فراوان خواهد داشت و بدون تردید شامل حال مکلفان و حاضران، در مسجد اعم از زن و مرد نیز خواهد بود.

حضور به موقع و منظم نمازگزاران در مساجد، آثار تربیتی مطلوبی در روح و روان و رفتار آنان دارد. پرداختن به اعمال عبادی نماز جماعت به صورت یک دست و منظم، بیانگر این حقیقت است که اگر افراد مسلمان اراده بکنند می‌توانند در همه امور زندگی نظم و انضباط داشته و با بهره گرفتن از قابلیت‌های نهان و آشکار خود، حلال مشکلات خود و دیگران باشند.

به عبارت دیگر هم اکنون که جماعت مؤمن نمازگزار اراده کرده و به دلخواه و به صورت اختیاری همه با هم، در کنار هم در مساجد برای احیای شعائر اسلامی قدم پیش گذاشته و مصمم به اجرای آن هستند، به همان نسبت خواهند توانست در سایر امور دینی پیش‌گام شوند و با بهره‌گیری از نیروی ایمان و استعدادها موجود، قله‌های کمال را تسخیر کنند. هرگاه این رفتارها به صورت مداوم و مستمر صورت بگیرد (حضور در جماعت) از خلاقیت‌ها و صفات خداپسندانه افراد صالح بهره برده و متأثر شده است، در نتیجه به اصلاح و خودسازی پرداخته و این شکوفایی را به جامعه نیز سرایت خواهند داد.

مساجد علاوه بر محل نیایش بودن، منابع اشاعه فرهنگ اسلامی و محل به نمایش گذاشتن قدرت و اقتدار امت اسلامی نیز هست و روزانه سه یا ۵ بار افراد مؤمن در همین مکان‌ها در پیشگاه خالق خود بوده و برای جان نثاری و اطاعت از سایر اوامر مولا اعلام آمادگی می‌کند و نفس این عمل هشدار است برای دشمنان اسلام، و گام نخستین برای حرکت احیاء عدالت

^۱ . مستدرک الوسائل: ج ۳، ص ۲۱۳؛ کنز العمال: ج ۷، ص ۴۴۸.

اجتماعی و ظلم ستیزی، آثار، نتایج و برکات حضور در مسجد بسیار زیاد و متنوع است، لکن در نوشتار پیش رو سعی بر آن است که به اجمال آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد، بررسی شود. امید که برای نگارنده و خواننده گرامی مفید باشد.

ماهیت مسجد

چنانکه گفته شد از مساجد در قالب خانه‌های خدا در زمین یاد شده است و سر تعظیم و گرامیداشت مساجد همان بیت‌الله بودن، خانه متقیان و خانه مؤمنان بودن آنهاست.

محمد بن علی بن الحسین فی العلل عن علی بن احمد عن محمد بن ابی‌عبدالله الکوفی عن موسی بن عمران عن عمه الحسین بن یزید النوفلی عن علی بن ابی‌حمزه عن ابی‌بصیر قال سأل اباعبدالله صلی‌الله‌علیه‌وآله عن العله فی تعظیم المساجد فقال انما امر بتعظیم المساجد لانها بیوت الله فی الارض^۲ ابوبصیر می‌گوید از امام صادق علیه‌السلام در باره علت لزوم تعظیم مساجد پرسیدم. امام علیه‌السلام فرمودند:

«به تعظیم مساجد فرمان داده شده برای آنکه مساجد خانه‌های خدا

در زمین است».

این عنوان به شایستگی ماهیت عبادی مسجد را نشان می‌دهد؛ اینکه مسجدها، اولاً و اساساً برای برقراری ارتباط بین بنده و معبود او و اعلام بندگی و عبودیت برای آفریدگار بنا می‌شوند. بر این اساس نیز اصلی‌ترین اثر حضور در آن، در بعد عبادی خواهد بود:

«و اقیموا وجوهکم عند کل مسجد و ادعوه مخلصین له الدین

کما بداکم تعودون»^۳.

(هنگام عبادت - و در هر مسجدی به سوی او توجه کنید و او را بخوانید و دین (خود) را برای او خالص کنید. همچنان که در آغاز شما را آفرید، بار دیگر در رستخیز باز می‌گردید).

ماهیت حضور در مسجد نیز در بیان نبوی آمده است. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

«کل جلوس فی المسجد لغو الا ثلاثه: قراته وصل او ذکر الله او سائل

عن علم»^۴.

«هر نشستنی در مسجد بیهوده است، مگر اینکه برای سه کار باشد:

خواندن قرآن، ذکر خدا، پرسش از علم».

بنابراین هدف و حکمت حضور و جلوس در بیوت الرحمن (= مساجد) ذکرالله است که بالاتر از هر هدف دیگری در زندگی ماست:

«و لذكر الله اکبر»^۵.

و به فرموده امام علی علیه‌السلام در میان قطعی تمامی دردهای نفسانی ما:

«ذکرالله دواء اعلال النفوس»^۶.

«یاد خدا دواي بیماری‌های نفوس است».

آثار سیاسی، اجتماعی حضور در مسجد

مسجد در قالب مرکز دینی برای عموم، نقشی اساسی در شکل‌گیری اجتماعات مسلمین دارد. از این جهت به‌طور طبیعی مسجد می‌تواند کارکرد اجتماعی نیز داشته باشد. حضور زنان و مردان و تبادل اخبار و اطلاعات اجتماعی، جویا شدن از احوال هم و احوال مسلمین، فقط بخشی از این ظرفیت بزرگی است که مساجد دارند. در این مکان‌ها مؤمنان فرصت می‌یابند با جمعی آشنا شوند که از نظر دین و عبودیت با آنان هم‌رنگ هستند و توان ایجاد گروه‌های اجتماعی هماهنگ را دارند؛ بنابراین آنان می‌توانند از بین اهل‌مسجد برادران یا خواهران مناسبی، از حیث دینی، برای خود بیابند که طبعاً آثار آن در ابعاد اجتماعی بروز خواهد کرد.

امام صادق علیه‌السلام فرمود:

«لایرجع صاحب المسجد باقل من احدی خصال: و اما اخ یستفیده

فی الله»^۷.

«اهل مسجد به کمتر از یکی از سه چیز از مسجد برنمی‌گردد

(که یکی از آنها) دوستی است که از او در مسیر خدا استفاده می‌کند».

^۲ . وسائل الشیعة: ج ۵ ، ص ۲۹۷، باب وجوب تعظیم المساجد ؛ مستدرک الوسائل: ج ۳ ، ص ۴ ، ۳۱۲ و نیز خانه‌های متقیان؛ همان: ص ۲۵۹ ؛ مؤمنان کنز العمال: ج ۷ ، ص ۶۵۰ .

^۳ . اعراف / ۲۹ .

^۴ . بحار الانوار: ج ۷۷ ، ص ۸۶ ؛ وسائل الشیعة: ج ۳ ، ص ۸۶ .

^۵ . عنکبوت / ۴۵ .

^۶ . غرر الحکم: ج ۱ ، ص ۳۶۳ ، ح ۱۱ .

^۷ . وسائل الشیعة: ج ۳ ، ص ۴۷۷ .

زنان و مردان با حضور در مساجد، می‌توانند از يك اجتماع سالم دینی بهره‌مند شوند. طبق روایتی که از امام علی علیه‌السلام نقل شد، تأثیرات رفتاری که روابط دوستانه و برادرانه در مسجد بر جای می‌گذارد، می‌تواند جامعه دینی را از فساد و گناه پاک کرده و مسلمین را به سمت يك جامعه سالم هدایت کند:

«او کلمه ترده عن ردى او بترك ذنبا خشيه او حياء»^۸.

«با کلماتی می‌شنود که او را از فساد و گناه باز می‌دارد و یا به‌خاطر ترس (از خدا) یا حیا و آبرو، گناهی را ترك می‌کند».

مسجد همواره در کنار کارکردهای اجتماعی، عبادی و معنوی خود، کانون سیاسی در جامعه مذهبی نیز بوده است. این موضوع چه در زمان پیامبر و چه در زمان خلفا و امام علی علیه‌السلام و دیگران شایان پیگیری است و نمونه‌های فراوانی درباره آن می‌توان ذکر کرد.

در این دوران نه فقط آثار سیاسی حضور مردان در مسجد بل آثار سیاسی حضور زنان در مسجد نیز مشهود است که حضور زنان و مردان و تبادل اخبار و اطلاعات اجتماعی، جویا شدن از احوال هم و احوال مسلمین، فقط بخشی از این ظرفیت بزرگی است که مساجد دارند. حضرت فاطمه علیها‌السلام در مسجد و دفاع وی از حق ولایت علی علیه‌السلام، از جمله آنهاست. همچنین سخنرانی حضرت زینب علیها‌السلام در مسجد که از مسلمات تاریخی است.^۹ تربیت سیاسی که در مسجد داده می‌شود، به سبب ماهیت مذهبی آن می‌تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند. از این رو حضور زنان در کنار مردان در مسجد ضروری است، چرا که اگر زنان از حضور در این مکان محروم شوند، در واقع این تربیت به‌طور ناقص انجام خواهد شد. در حالی که بانوان لحاظ تأثیر عمیق‌تر بر فرزندان و نقش تربیتی خود، در صورت برخورداری از تربیت سیاسی مسجد، بلوغ سیاسی را به‌طور شگفت‌انگیزی افزایش خواهند داد.

پیش‌گیری از جرائم

امروزه در همه جوامع بشری مسئله بازدارندگی از وقوع جرم از اساسی‌ترین مسائل به‌حساب می‌آید از این‌رو نقش مراکز هدایت دینی بخصوص مساجد بسیار مهم و در خور تحقیق است. این موضوع که درصد ارتکاب جرم و جنایت در میان مسجدی‌ها در قیاس با سایرین چه میزان کمتر است، نیازمند تحقیق جداگانه‌ای است، لکن این موضوع به تأیید تجربه رسیده و در بین مردم نیز شایع و مشتهر است که بین اهل‌مسجد و ارتکاب جرم و جنایت یا ارتباطی نیست، یا لاقلاً بسیار محدود است.

مبارزه با ظلم

مشاهده روزانه (محراب عبادت) در مسجد با توجه به فلسفه وجودی محراب مساجد، توجه افراد نمازگزار را از دشمن درون به دشمن بیرونی معطوف خواهد کرد. اگرچه شیطان درونی به چشم مشاهده نمی‌شود، لکن شیاطین بیرونی که همانا دشمنان دین اسلام هستند، مظهر شیطانند و نخستین گام، مبارزه با شیطان و ظلم ستیزی در نماز جماعت برداشته می‌شود. هرگاه احساس و درک مشترکی در جمع نمازگزاران پدید بیاید، همگان در برابر دشمن بیرونی خویش اظهار تنفر می‌کنند و در يك جبهه قرار می‌گیرند. امام علی علیه‌السلام فرمود:

«ذکر الله دواء النفوس»^{۱۰}.

«یاد خدا دواى بیماری‌های نفوس است».

امامان جمعه یا جماعت، - غالباً در مساجد - طی خطاب‌های مردم‌را از دشمنان دین آگاه کرده و یا در آنان انگیزه‌های نفرت را بیدار کند و لذا دیده می‌شود که غالب تظاهرات و اظهار تنفر، از دشمنان و توطئه‌گران بعد از نمازهای جماعت و جمعه صورت می‌گیرد. روان‌شناسان بر این باورند که هرگاه افرادی عصبانی باشند و در عین عصبانیت اگر با اسباب و ابزار که از عوامل تحریک‌کننده است روبرو شوند، عصبانیت آنان شدت خواهد یافت. بنابراین نظریه حضور نمازگزاران متنفر از شیطان و مظاهر شیطان‌ی در کنار محراب عبادت، انگیزه ظلم ستیزی را تقویت می‌کند و فرهنگ ظلم ستیزی به دست فراموشی سپرده نمی‌شود. بل همواره افراد مسلمان در حال آماده باش روحی و فیزیکی قرار می‌گیرند و از دشمن خود غافل نیستند. چنانکه در شکل‌گیری و تداوم انقلاب اسلامی ما این تفکر و احساس نقش کلیدی به همراه داشت.

^۸ . الفقیه: ج ۱، ص ۲۳۷.

^۹ . برای مطالعه بیشتر در باره حضور سیاسی زنان در مساجد رجوع کنید به *بلاغات النساء*، بانوانی مثل سوده همدان و غیره.

^{۱۰} . *غررالحکم*: ج ۱، ص ۲۶۳، ح ۱۱.

وحدت و تعاون

از آثار و برکات حضور در مساجد همکاری و تعاون است که از عوامل وحدت‌آفرین و استحکام بخش جامعه به شمار می‌رود، غالباً در نماز جماعت بیش از سایر اجتماعات به چشم می‌خورد. مراعات حقوق دیگران و یاری آن‌ها، رسیدگی به مشکلات برادران دینی و نماز جماعت مطرح شده و به همت مردم کارهای مفید و مهم صورت می‌گیرد. برای مثال در اجتماع جمعه و جماعت از مردم خواسته می‌شود که برای رفع خشک‌سالی در نماز استسقا حاضر بشوند و مردم با انگیزه «تعاونوا علی البر» سه روز برای هموعان خود روزه گرفته و نماز می‌خوانند. این‌گونه اعمال نه فقط مشکلات مؤمنان را از سرراه برمی‌دارد، بل از عوامل پیوند اجتماع و مردم نیز هست، افراد نمازگزار با حضور خود در صفوف نماز به «اعتصموا بحبل الله» جامه عمل می‌پوشانند. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید:

«به هم بپیوندید و با هم نیکی و به یکدیگر مهربانی کنید و برادرانی خوشرفتار باشید، چنانکه خدای عزوجل به شما فرموده».^{۱۱}

از فرمایشات امام استفاده می‌شود که تعاون و نیکی مهربانی به همراه داشته و موجب جلب سایر مؤمنان به جمع نمازگزاران می‌گردد.

امروز در جوامع غیرمسلمان عامل اصلی از هم‌گسیختگی ملت‌ها و دولت‌ها فقدان عاطفه و تعاون و دلسوزیست.

رسول مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید:

«من اصبح لایهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم».^{۱۲}

«هر کس صبح کند و اهمتامی به کار مسلمانان نداشته باشد،

مسلمان نیست».

هرگاه مؤمنان در سه (یا پنج) وعده حضور به امور برادران خود همت بگمارند تنش روانی در جامعه بسیار محدود خواهد شد و چنانکه می‌دانیم خداوند سبحان دعایی را قرین اجابت کرده که در جمع مسلمین دعا شده باشد که نوعی تعاون به شمار می‌رود.

مسجد کانون اتحاد و همبستگی و انس و الفت مسلمانان است که مردم هر منطقه و محله را روزی چند نوبت در کنار یکدیگر در نمازهای جماعت جمع و با هم مانوس می‌سازد و مسجد جامع و جمعه هفته‌ای یک بار همه اجتماعات مساجد را یکجا در نماز جمعه گرد می‌آورد و مسجد الحرام و مسجد النبی مسلمانان کشورهای گوناگون اسلامی را یکجا جمع و متحد می‌سازد.

«مارسل بوازار» اسلام‌شناس سویسی راجع به نقش نیرومند مسجد در فرهنگ، اقتصاد، سیاست و وحدت مسلمانان چنین می‌نویسد:

«مسجد عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان است

و اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن را از این بابت نمی‌توان نادیده گرفت، مخصوصاً در روزگار معاصر که مسلمانان شور و حرارات صدر اسلام را دگر بار از خود نشان می‌دهند، مساجد به صورت مراکز تربیت روحانی و پایگاه جنبش امت مسلمانان در برابر ستمگران و سلطه‌جویان درآمده است. و به تدریج مساجد موقعیت سالهای نخستین ظهور اسلام را به دست آورده‌اند».^{۱۳}

اجرای اعمال عبادی نماز جماعت به صورت یک دست و منظم، بیانگر این حقیقت است که اگر افراد مسلمان اراده بکنند می‌توانند در همه امور زندگی نظم و انضباط داشته و با بهره گرفتن از قابلیت‌های نهان و آشکار خود، حلال مشکلات خود و دیگران باشند.

به عبارت دیگر هم اکنون که جماعت مؤمن نمازگزار در مساجد اراده کرده و به صورت اختیاری همه با هم، در کنار هم برای احیای شعائر اسلامی قدم پیش گذاشته و مصمم به اجرای آن هستند، به همان نسبت می‌توانند در سایر امور دینی پیش‌گام بوده و با بهره‌گیری از نیروی ایمان و استعدادها موجود، قله‌های کمال را تسخیر کنند.

هرگاه این رفتارها به صورت مدام و مستمر صورت بگیرد از خلاقیت‌ها و صفات خداپسندانه افراد صالح بهره برده و متأثر شده، در نتیجه به اصلاح و خودسازی پرداخته و این شکوفایی را به جامعه نیز سرایت خواهند داد.

^{۱۱} . اصول کافی: ج ۳ ، ص ۲۶۹ .

^{۱۲} . همان: ص ۲۵۱ .

^{۱۳} . اسلام در جهان امروز، مارسل بوازار: ص ۱۰۱ و ۱۰۲ .

تعهد در برابر سایر انسان‌ها (رعایت حقوق بشر) در میان ادیان و مکاتب، اسلام بیشترین توجه را برای مراعات و حقوق انسان‌ها نموده است و به عنوان حق الناس در جایگاه عدالت اجتماعی آن را مطرح کرده است. در مساجد به هنگام برپایی نماز جماعت مؤمنان ملزم به مراعات آداب و احکامی هستند که از آثار و نتایج ذکرالله است. به فرموده امام علی علیه السلام:

«ذکرالله بینر البصائر، و یونس الضمائر»^{۱۴}

«پاد خدا روشنی بینش‌ها و مونس باطن‌هاست».

در مسجد نمازگزاران ملزم به مراعات شرایطی هستند، از جمله غصبی نبودن مکان نماز، به این معنا که هرگاه مؤمن سجاده خود را قبل از سایرین در مسجد گسترده باشد دیگران حق ندارند آن را برداشته و خود در آن محل به نماز بایستند. همین تعهد در وجود جمع نمازگزار ملکه شده و به سایر امور آنها نیز سرایت داده می‌شود و ناخود آگاه تبدیل به یک رفتار اجتماعی می‌گردد.

تشکیل جماعت در مسجد نیز خود تمرینی است برای سایر تعهدات ملی و مذهبی، به برکت این اخلاق پسندیده محیط کاری و زندگی از یک امنیت و آرامش مطلوب برخوردار می‌شود و از سوی دیگر به تنش زدایی کمک چشم‌گیری می‌کند. احساس مسؤلیت قطعاً انسان را به تعهد وادار می‌کند و سبب حل بسیاری از مشکلات اجتماعی می‌گردد. برای مثال در محیط کاری پاسخ به موقع به نیاز ارباب رجوع، احساس عاطفی و صمیمی آنان را در پی خواهد داشت، که هرگاه این نوع برخورد در محیط‌های کاری و زندگی اجرا شود. جامعه از امنیتی نسبی برخوردار خواهد شد و اعتماد همگان را جلب خواهد کرد و مشارکت و همکاری را نیز در پی خواهد داشت.

همدردی و همدلی

با تجدید حضور در مساجد برای نماز جماعت، عزاداری یا سایر امور، پیوند عاطفی و معنوی نیز تجدید و تقویت می‌گردد.

حضور فیزیکی و معنوی در مسجد که عامل گسترش مشترکات معنوی است، جمع نمازگزار را به همسویی و همفکری فرا می‌خواند و این احساس و درک را در آنها تقویت می‌کند که «بنی‌آدم اعضای یکدیگرند» و نباید از درد و رنج هموطنان خود غافل شوند. این احساس بیش از پیش از قوه به فعل تبدیل می‌شود و افراد مؤمن را به یاری دردمندان بر می‌انگیزد. با این نگرش حضور فیزیکی و یاری مادی و معنوی رنج دیدگان، باعث تسکین آلام آنان می‌گردند.

در جبهه عمل نیز این رفتار به سایر مؤمنان انتقال داده می‌شود و عزم همگان برای رفع گرفتاری‌ها و احیاء آرامش روانی در جامعه فراهم می‌گردد. همدردی و همدلی با مؤمنان در مکتب انسان‌ساز اسلام سرآغاز خردمندی است، بعد از ایمان به خدا، در منابع روانی بدان توصیه شده است. چنانکه می‌دانیم شاد کردن دل مؤمن عبادتی بزرگ به‌شمار می‌آید. امام باقر علیه السلام فرمودند:

«تیسر الرجل فی وجهه اخیه حسنه و صرف القذی عنه حسنه و ما

عبدالله بنشیء احب الی الله من ادخال السرور علی المؤمن»^{۱۵}.

و امام حسین علیه السلام می‌فرمایند:

«صح عندی قول النبی افضل الاعمال بعد الصلاة ادخال السرور

فی قلب المؤمن بما لا اثم فیه»^{۱۶}.

از جمله علل شاد کردن قلب مؤمن که در روایات به آن توجه شده است، این است که فرد مسلمان با انگیزه شاد کردن دل مسلمانان، بار سنگین درد و رنج را از دوش برادر خود برگیرد و خود را با او شریک بداند و عامل امیدواری آنان باشد.

بی‌شک شکوه و عظمت همدردی در نمازهای جماعت مساجد بیش از سایر اجتماعات است به علت حضور مستمر مردم در مساجد، پایه‌های بهداشت روان در جامعه متزلزل نخواهد شد و جامعه از ابتلا به بیماری دردناک (بی‌اعتنایی) نجات پیدا خواهد کرد.

^{۱۴} . غررالحکم: ج ۱، ص ۳۶۳، ج ۹ .

^{۱۵} . الکافی: ج ۲، ص ۱۸۸، باب ادخال السرور علی المؤمنین

^{۱۶} . المناقب: ج ۴، ص ۷۵، فصل فی معالی اموره

به قول روان‌شناسان بر اثر ممارست فکری و عمل مردم در سه (یا پنج) وعده نماز جماعت به درونی شدن این افکار و رفتار منجر خواهد شد. بنابر این زندگی ایده‌آل الهی - انسانی را برای نسل امروز و آینده تدارک خواهد دید.

احساس همدردی و همفکری زمانی پدیدار می‌گردد که برادری از درد و رنج برادرش مطلع شود و آن را درک کند. این احساس در اجتماع جماعت نمازگزار در مسجد به دیده می‌شود، که مؤمنان در کنار هم قرار گرفته ضمن عبادت از حال یکدیگر نیز با خبر می‌شوند و با یکدیگر اشتراک مساعی می‌نمایند و در صورت حضور منافقین، کسی از نمازگزاران، سراغ او را می‌گیرد و چه بسا در پی او به تکلف نیز می‌افتند. اسلام همدردی با سایر بندگان را امری ضروری تلقی می‌کند و آن را عامل ثبات و آرامش جامعه می‌داند.

زمانی که سپاه معاویه به یکی از شهرهای بلاد اسلامی حمله می‌کردند و خلخال از پای زن یهودی درآوردند، مولای متقیان فرمودند اگر مسلمانی از این غصه بمیرد جای سرزنش نیست:

«بلغنی ان الرجل منهم کان یدخل علی المراه المسلمه و الاخری المعاهده فینتزع حجلها و قلبها و فلائدها و رعائنها، ما تمتنع منه الا بالاسترجاع و الاسترحام، ثم انصرفوا و افرین، ما نال رجلا منهم کلم و لا اریق له دم، فلو ان امراء مسلما مات من بعد هذا اسفاما کان به ملوما، بل کان به جدیرا».^{۱۷}

در موردی دیگر امام علیه‌السلام چنین می‌فرماید:

«مؤمن برادر مؤمن است چون يك تنند و اگر یکی را دردی رسد، دردیگرياره‌های تن دریافت می‌شود، و روحشان از يك روح است و برابری روح مومن به روح خدا پیوسته‌تر است از پیوستن پرتو آفتاب بدان».

با توجه به توصیه‌های امام، بر همه مؤمنان لازم است که در هر حال از احوال یکدیگر باخبر بشوند و تا عضوی از اعضای بیکر اسلامی آرام نگیرد، آنان نیز آرام بگیرند. دوستی‌های سالم

قرآن کریم می‌فرماید: از جمله عوامل دخول به جهنم انسان‌ها که سبب پشیمانی آنها در آخرت می‌گردد، داشتن دوستان ناسالم است. بنابر نقل قرآن کریم ناله دوزخیان این است:

«وای بر من ای کاش با فلان شیخ دوستی نمی‌کردم».
وَيَوْمَ يَعْزُ الطَّالِمُ عَلَيَّ يَدِيهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا
یا ویلتنی لیتنی لم اتخذ فلانا خلیلاً * لقد أضلنی عن الذکر بعد إذ جاءنی
و کان الشیطان لیلانسان خذولاً».^{۱۸}

«به خاطر بی‌اوری روزی که ظالم دست خویش را از شدت حسرت به دندان می‌گزد و می‌گوید: ای کاش من با رسول حق راه دوستی و اطاعت پیش می‌گرفتم. ای وای بر من کاش فلان را دوست خود انتخاب نکرده بودم او مرا از یاد حق گمراه ساخت، بعد از آنکه آگاهی به سراغ من آمده بود و شیطان همیشه مخدول کننده انسان بوده است».

چون انسان موجودی اجتماعی است، در روابط اجتماعی ناگزیر از انتخاب دوست است. می‌توان گفت یکی از ارکان «وحدت» معاشرت‌ها و دوستی‌های صحیح و سالم در مکان‌های نماز جمعه و جماعت (یعنی غالباً مساجد) است که بر اثر آشنایی و دیدارهای روزانه به شکل احسن انتخاب دوست میسر است و حتی ادامه دوستی این گونه افراد می‌تواند در روز قیامت هم به صورت شفاعت چهره بنمایاند.

«این گروه می‌توانند در چارچوب اذن الهی در باره افراد خاصی که روابط معنوی آنان با خدا برقرار بوده و پیوند روحی آنها با شفیعان الهی نگسسته باشد، درخواست آمرزش گناه و طلب مغفرت بنمایند. شایان ذکر است که شفاعت مخصوص افرادی است که خدایسندانه وارد صحنه قیامت گردند و از گناهایی که سلب شایستگی شفاعت را می‌کنند، برحذر باشند».^{۱۹}

^{۱۷} . نهج البلاغه: خطبه ۲۷ .

^{۱۸} . فرقان / ۲۷ - ۲۹ .

^{۱۹} . تفسیر نمونه، ذیل آیه شفاعت.

علامه طباطبائی می‌فرماید:

«گاهی دوستی‌ها بر سرحق است و گاهی بر سر باطل و همین قسم دوستی است که منشا فسادهایی از قبیل گرافه‌گویی و زورگویی‌ها در بین انسان‌هاست».^{۲۰}

تبدیل شدن این‌گونه دوستی‌ها به عداوت در آن روز طبیعی است، چرا که هر يك از آنان دیگری را عامل بدبختی و بیچارگی خود می‌شمرد:

«تو بودی که این راه را به من نشان دادی و مرا به سوی آن دعوت کردی، تو بودی که دنیا را در نظر من زینت دادی و مرا به آن تشویق نمودی، آری تو بودی که مرا غرق غفلت و غرور ساختی و از سرنوشتم بی‌خبر کردی، هر يك از آنها به دیگری این‌گونه مطالب را می‌گوید».^{۲۱}

دوستی‌هایی که در مسجد آغاز می‌شود براساس تولا و تیراست و از جرم و جنایت و غیره سر در نمی‌آورد، دوستانی که با معیارهای دینی برگزیده شده‌اند همواره موجب زینت و سرافرازی انسان بوده‌اند. نمونه‌های بارز این‌گونه دوستی‌ها را در دفاع مقدس به وضوح مشاهده کرده‌ایم و نکته مقابل این نوع دوستی، دوستی افراد غیر صالح و غیرمتقی است که غالباً به هنگام گرفتاری نه فقط از دوست خود حمایت نمی‌کنند، بل او را لوم می‌دهند و یا تنها رها می‌کنند.

در منابع روایی آمده است که انسان با هر چیزی که مونس شود و آن را دوست داشته باشد روز قیامت با همان محشور می‌شود.

کسب و تجارت

بعضی از مساجد جمعه و جامع در کنار بازار و یا به بازار راه دارد و بازارهای اسلامی که همچون مسجد طاق‌وار ساخته شده جزو مجموعه‌های مسجد جامع است و برای ورودیه آنها از حیاط مسجد می‌گذرند، باشد که بازاریان با یاد خدا وارد بازار و کسب و کار شوند. به تعبیر معماران و مهندسان شهرسازی که در بناهای اسلامی کاوش می‌کنند، بازار اسلامی به منزله ستون فقرات هر شهر است و این همان تعبیری است که خداوند در قرآن برای مال کرده است:

«التي جعل الله لكم قواما».^{۲۲}

«اموالی که خداوند مایه قوام شما قرار داده است».

هدف قرآن از پیوند میان مسجد و بازار تربیت مردانی است با این ویژگی:

«لا تلهيهم تجاره ولا بيع عن ذكر الله و اقام الصلوة».^{۲۳}

«هیچ تجارت و دادوستدی آنان را از یاد خدا و اقامه نماز باز ندارد».

در همه شهرهای اسلامی از جمله مهم‌ترین بناهای شهر، مساجدند، خصوصاً مساجد جامع، که در نتیجه پیوند میان بازار و مسجد این بود که قوانین اقتصاد اسلامی اغلب خودبه‌خود به اجرا می‌آمد و بازاریان روزی چند نوبت در مساجد از نیروی ایمان و تقوا شارژ می‌شدند و چون به سرکار باز می‌گشتند، کمتر دروغ می‌گفتند و کمتر به احتکار و کم‌فروشی می‌پرداختند؛ از این‌رو معاملات با اعتماد فراوان در بازارهای اسلامی صورت می‌گرفت، و مسلمانان کار و تجارتشان را چیزی جدای از عبادت نمی‌دانستند. «روژه‌گاردی» فیلسوف مسلمان فرانسوی در کتاب خود به نام «مسجد آئینه اسلام» می‌نویسد:

«در دوران عظمت اسلام زندگی شهر در مسجد جریان داشت، در آنجاست که قراردادهای تجاری بسته می‌شود، زیرا اسلام تمایزی میان مقدس و نامقدس نمی‌شناسد، اجرای شریعت بیش از هر چیز به این معنا بوده است که انسان ۲۴ ساعت شبانه‌روز در محضر خداوند به سر می‌برد و هر عملی در زیر نگاه او انجام می‌شود، بنابراین هر عملی که توأم با تقوا باشد يك بعد قدسی دارد و نماز درنگی است در سلسله لحظات گوناگون،

^{۲۰} . تفسیر المیزان: ج ۵، ص ۱۴۴ .

^{۲۱} . تفسیر نمونه: ج ۲۱، ص ۱۱۰ .

^{۲۲} . نساء / ۵ .

^{۲۳} . نور / ۳۷ .

درنگی که به سایر لحظات معنا می‌دهد. بنابراین نماز از بقیه اعمال جدا نیست».

حفظ حدود و ثغور بلاد اسلامی

نقش مساجد در دفاع از مرزهای بلاد اسلامی در طول تاریخ برکسی پوشیده نیست. برای ما هم در این زمان که دوره هشت ساله دفاع مقدس را تجربه کرده‌ایم، درک نقش مساجد در اداره امور جبهه و جنگ کاری دشوار نیست. اگر بگوییم این مساجد بود که در طول دفاع مقدس جبهه‌ها را تدارک و اداره می‌کرد، سخن حقی گفته‌ایم.

در صدر اسلام و دوره‌های بعد از آن اهل مسجد بودند که برای مرابطه (برقرار ارتباط میان مرزها و مرکز اسلامی) و مراقبت از حرکات دشمن و هجوم رزمی و فرهنگی به مرزهای سرزمین‌های اسلامی کوچ می‌کردند و با نذر، وقف و وصیت، رباطهایی به شکل مسجد می‌ساختند، این رباطها، در واقع مسجدی بود که مناره‌های کوتاه و بلند آن به صورت برج دیده‌بانی تبدیل و اتاق‌های آن به صورت اتاق‌ها و استراحتگاه بسیجیان و مسافران و شبستان آن به هنگام نماز محل اقامه نماز جماعت و بعد از محل درس و بحث طلاب بسیجی درمی‌آمد، بسیاری از طلاب علوم دینی و استادان حوزه و با نذر و غیره به آن مراکز می‌رفتند و ضمن آموزش‌های رزمی از استادان مرابطون دوره‌های دروس علوم دینی و لغت و عرفان را فرا می‌گرفتند تا خود را هم در برابر هجوم رزمی و هم هجوم فرهنگی دشمن آماده سازند. این پایگاه‌ها نقشی مهم در مرزهای کشورهای اسلامی بخصوص مغرب و طرابلس و اسپانیا و تونس ایفا کرده و همواره پاسخ‌گو و مدافع در برابر حملات رزمی و فرهنگی دشمنان اسلام بوده است، تا جایی که بعضی از آنان انقلاب نموده و دولت‌هایی به نام دولت مرابطين تأسیس کرده‌اند.^{۲۴}

آثار تربیتی

همان‌طور که می‌دانیم تربیت، ارکان حیات اجتماعی انسان است، و لذا توجه به ابعاد گوناگون تربیتی، توجه به شخصیت والای انسان است. در اصول تربیتی، محیط زیست از جمله عوامل تأثیرگذار بوده و می‌تواند کفه ترازوی تربیت را به نفع خود سنگین نماید؛ بنابراین مساجد و مکان‌های برگزاری نماز جماعت یکی از محورهای تربیتی شایان توجه به‌شمار می‌رود.

نکته تربیتی مهم این است که جمع نمازگزاران در مسجد، طبق یک تربیت اسلامی که ریشه آن در خانواده‌ها بنا نهاده شده احترام به امام جماعت، افراد مسن و سایر افراد مؤمن را به فراخور حال و موقعیت معنوی و غیره رعایت می‌کنند. امور تربیتی غالباً با روان سر و کار دارند تا با جسم و آنچه از تربیت در رابطه با جسم به‌کار گرفته می‌شود، اکتسابی است، از این رو حضور در جمع تربیت شده می‌تواند راه سهل و آسان کسب آداب و اخلاق مقبول جامعه اسلامی را در اختیار جمع نمازگزار قرار می‌دهد. علمای تربیتی نیز به این مطلب اذعان دارند که اجرای مناسک دینی به منزله یادآوری و بازخوانی عقاید دینی است.

«و تقید و التزام به قواعد و قوانین اخلاقی، نوعی در قید شدن است و انسان‌های خویشتن‌دار بهتر می‌توانند این قید را بر خویشتن تحمیل کنند. مناسک دین نوعی تمرین برای خویشتن داری و تحمل قیود است و می‌تواند مقاومت در برابر جاذبه‌های نفسانی را افزایش دهد و موانع زیست اخلاقی را کم کند».^{۲۵}

از دیگر نکات تربیتی حضور در مسجد می‌توان به وقت‌شناسی اشاره کرد. حاضر شدن منظم و مستمر در مسجد برای نماز جماعت نوعی نظم در زندگی و سایر امور دینی آنان پدید می‌آورد.

خلاصه اینکه مسجد مکان مقدسی است برای عروج به درجات عالی انسانی و رشته‌ای است برای پیوند دل‌ها و تفکرها در جهت استحکام اتحاد و همبستگی و منبعی است برای تقسیم مهربانی‌ها و صفا و صمیمت‌ها.

^{۲۴} . الرباط فی سبیل اللّٰه، محی‌الدین قلبی تونسی، مجله رساله الاسلام قاهره، سال ۴، ش ۲: ص ۲۰۹ .

^{۲۵} . تربیت اسلامی، ویژه تربیت اخلاق: ص ۱۰۱ .

ایثار و انفاق

از دیگر آثار و برکات حضور در مسجد تقویت و اشاعه فرهنگ ایثار و انفاق است، که گاهی در حد اعلا و ممتاز در بین اهل مسجد مشاهده می‌شود. جمع نمازگزارانی که در مسجد در حال نماز از خدای مهربان هدایت و نعمت را مسئلت می‌نمایند «صراط الذین انعمت علیهم...» به تبع این درخواست خود نیز گاهی در جهت نعمت بودن برای سایر برادران خود برمی‌دارد. اعلام نیاز بعد از نماز و در پی آن اقدام عمل افراد، از شاخصه‌های فرهنگ جمع نمازگزار مسجدی است، زمانی که آیات «اهدنا الصراط» خوانده می‌شود همگان هدایت را برای هم‌نوعان خود می‌خواهند، در واقع با دعای خود به دیگران احسان می‌کنند. در برخی از آیات نماز و انفاق قرین هم آمده است:

«وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ...»^{۲۶}

«و کسانی که در طلب رضای خدا راه صبر پیش می‌گیرند و نماز به پا می‌دارند و از آنچه نصیبشان کردیم پنهان و آشکار انفاق می‌کنند.»

«الَّذِينَ يَقِمْوْنَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ * أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ»^{۲۷}

«و نماز را با حضور قلب بپا می‌دارند و از هر چه روزی آنها کردیم - علم و جاه و مال - انفاق می‌کنند. آنان بر راستی و حقیقت اهل ایمانند و نزد خدا مراتب بلند و آمرزش و روزی نیکو مخصوص آنهاست.»

به‌طور طبیعی اطلاع‌رسانی در باره نیاز و مشکلات مردم محروم در حالت عادی به سادگی امکان‌پذیر نیست و در صورت اقدام به اطلاع‌رسانی فقط بخش کوچکی از جامعه مطلع می‌شوند. اما حضور در جماعت مساجد این کار را سهل و ساده و به صورت مطلوب امکان‌پذیر می‌نماید.

آثار روحی و اخلاقی

فضای مسجد، الهی و نورانی است، ذکر، دعا، صلوات، عزاداری‌ها و تلاوت آیات کریمه قرآن، زمینه بسیار مناسبی برای پرورش فضائل روحی و اخلاقی فراهم می‌آورد. این‌ها در پرتو رحمتی است که از ناحیه پروردگار شامل اهل مسجد می‌شود. چنانکه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله نیز در حدیثی

اشاره فرموده است:

«ما جلس قوم فی مسجد من مساجد اللّٰه تعالیٰ یتلون کتاب اللّٰه (و) یندارسونه بینهم الا تنزلت علیهم السکینه و غشیتهم الرحمه و ذکرهم اللّٰه فیمن عنده»^{۲۸}

«قومی - یا یکدیگر - در مسجدی از مساجد خداوند متعال برای تلاوت و آموختن قرآن نشینند؛ مگر آن که آرامش برایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود و خداوند از آنها در میان کسانی که نزد او هستند یاد می‌کند.»

در حدیث دیگری از آن حضرت می‌خوانیم که فرمود:

«من کانت المساجد بیته ضمن اللّٰه له بالروح و الراحه و الجواز علی الصراط»^{۲۹}

«هر کس که مسجدها خانه‌اش باشد، خداوند آسایش و آرامش و عبور از صراط را برای او ضمانت می‌کند.»

از طرفی اطمینان و آسایش حاصل از حضور در مسجد، توانایی اجرای صحیح وظایف و تکالیف شرعی و اخلاقی دیگر را نیز بدست خواهد داد.

بهره و پاداش الهی

در روایات از ثواب‌ها و اجرهای متعدد برای حاضران در مساجد، فراوان یاد شده است

²⁶ . رعد / ۲۲ .

²⁷ . انفال / ۳ - ۴ .

²⁸ . مستدرک الوسائل: ج ۲ ، ص ۲۶۳ .

²⁹ . مستدرک الوسائل: ج ۲ ، ص ۴۸۲ .

از جمله:

۱ - «ان فى التوراة مكتوبا: ان بيوتى فى الارض المساجد فطوبى لمن تطهر فى بيته ثم زارنى فى بيتى وحق على المزور ان يكرم الزائر».^{۳۰}
«در تورات نوشته شده است که - خداوند می فرماید: - مسجدها خانه‌های من در زمین هستند. خوشا به حال کسی که خود را در خانه‌اش پاکیزه کند و در خانه من به زیارت من بیاید و حق زائر این است که میزبان او را محترم شمارد».

۲ - قال رسول الله صلى الله عليه وآله :

«المساجد سوق من اسواق الاخرة قراها المغفرة و تحفتها الجنة».^{۳۱}
«مساجد بازاری از بازارهای آخرتند. آمرزش و بخشش از وسایل پذیرایی آنهاست و هدیه آنها بهشت است».

۳ - قال رسول الله صلى الله عليه وآله :

«سبعة يظلهم الله فى ظله يوم لا ظل الا ظله... رجل قلبه متعلق بالمسجد اذا خرج منه حتى يعود اليه».^{۳۲}
«هفت گروه در قیامت مورد توجه خدا قرار می‌گیرند... (که از جمله آنهاست)، شخصی که وقتی از مسجد خارج می‌شود تا زمان برگشت، توجه‌اش به مسجد باشد».

۴ - قال الصادق عليه السلام :

«لا يرجع صاحب المسجد باقل من احدى ثلاث خصال: اما دعاء يدعو به يدخله الله به الجنة و اما دعاء يدعو به فيصرف الله عنه به

بلاء الدنيا...».^{۳۳}

«اهل مسجد به کمتر از یکی از سه ویژگی باز نمی‌گردد: یا دعایی می‌کند که خداوند به برکت آن، او را به بهشت می‌برد، یا دعایی می‌کند که به سبب آن بلاى دنیا را از او دور می‌کند و یا...».

این همه نشان می‌دهد، حضور در مسجد، علاوه بر آثار دنیوی، از جنبه اخروی و کمالات معنوی نیز - به عنوان عاملی تأثیرگذار - مورد توجه است. نقل است که شیخ الرئیس ابوعلی سینا برای ابوسعید ابوالخیر نوشت:

«چه لزومی دارد، مردم همه در مسجد اجتماع کنند، با اینکه خداوند از رگ گردن به انسان نزدیکتر است. هر جا که باشی اگر رابطه‌ات با خدا برقرار باشد، نتیجه خواهی گرفت. وی در پاسخ نوشت: اگر چند چراغ در یکجا روشن باشد، اگر یکی از آنها خاموش شد، چراغ‌های دیگر روشن است، ولی اگر همان چراغ‌ها هر يك در يك اتاق باشد، اگر یکی از آنها خاموش شد، آن اتاق در تاریکی فرو خواهد رفت. انسان‌ها نیز این‌گونه‌اند؛ تربیت سیاسی که در مسجد ارائه می‌شود، به سبب ماهیت مذهبی آن می‌تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند».

بعضی گناهکارند، اگر تنها باشند، شاید موفق به کسب فیوض الهی نشوند، ولی اگر در جمع باشند، شاید خداوند به برکت افراد دیگر، آنها را مشمول برکات خود سازد».^{۳۴}

نتیجه

حضور در مساجد آثار و برکات و عملکردهای فردی و جمعی بسیاری دارد. مسجد علاوه

³⁰ . وسائل الشیعة: ج ۲، ص ۴۸۲ .

³¹ . مستدرک الوسائل: ج ۲، ص ۳۶۱؛ بحارالانوار: ج ۸۱، ص ۴؛ امالی طوسی: ص ۱۳۹ .

³² . وسائل الشیعة: ج ۲، ص ۴۸۱ .

³³ . همان: ج ۵، ص ۱۹۳ .

³⁴ . داستان‌ها و پندها: ج ۹، ص ۵۸ .

بر محل نیایش بودن، منابع اشاعه فرهنگ اسلامی و به عنوان يك مركز دینی برای عموم، نقش اساسی در شکل‌گیری اجتماعات مسلمین دارد.

از جمله آثار و برکات حضور در مساجد همکاری و تعاون است که از عوامل وحدت آفرین و استحکام بخش جامعه به شمار می‌رود. مسجد همواره در کنار کارکرد اجتماعی، عبادی و معنوی خود، کانون سیاسی در جامعه مذهبی نیز بوده است. زنان و مردان با حضور در مساجد، می‌توانند از روابط سالم اجتماع سالم دینی بهره‌مند شوند. مسجد کانون اتحاد و همبستگی و انس و الفت مسلمانان است که مردم هر منطقه و محله را روزی چند نوبت در کنار هم در نمازهای جماعت جمع و با هم مانوس می‌سازد. با تحقیق می‌توان دریافت که نقش مراکز هدایت دینی بخصوص مساجد در پیش‌گیری و بازدارندگی از وقوع جرم و گناه بسیار مهم و در خور تأمل است. با تجدید حضور در نماز جماعت در مساجد پیوند عاطفی و معنوی نمازگزاران نیز تجدید و تقویت می‌گردد و از طرفی دوستی‌هایی که در مسجد آغاز می‌شود، دوستی واقعی است و از جرم و جنایت و غیره سر در نمی‌آورد، دوستانی که با معیارهای دینی و آن هم در مسجد برگزیده شده‌اند همواره موجب زینت و سرافرازی انسان است و غالباً تا اواخر عمر ادامه می‌یابد.

اشاعه فرهنگ زیبای اسلامی احترام به علما، افراد مسن و بزرگترها و محبت به کوچکترها و مراعات ادب در برابر سایر مؤمنان از دیگر ثمرات «بیوت الرحمن» یعنی مساجد است.

پیشنهاد

برای تبیین اثبات و علمی مسئله آثار و برکات و عملکردهای فردی و جمعی حضور در مسجد، از دیدگاه جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی و نیز ادیان و روانشناسی هر یک از موضوعات مطرح شده توسط سایر محققان به صورت میدانی مورد تحقیق قرار گرفته است تا نتایج عینی آن نیز اثبات شود.

منابع

قرآن کریم.

- ۱ - آمدی، عبدالواحد، *غررالحکم*، دفتر تبلیغات اسلامی قم، ۱۳۶۶.
- ۲ - حاجی نوری، *مستدرک الوسائل*، موسسه آل‌البیت، قم ۱۳۶۶.
- ۳ - حر عاملی، حسن، *وسائل الشیعه*، موسسه آل‌البیت - قم.
- ۴ - متقی هندی، *کنز العمال*، دارالتراث العربی، بی‌تا.
- ۵ - صبحی صالح، *شرح نهج البلاغه*، انتشارات دارالچهره، قم، بی‌تا.
- ۶ - صدوق، علی ابن بابویه، *الامالی*، انتشارات دارالثقافه، قم ۱۴۱۴ ق.
- ۷ - صدوق، محمد، *من لایحضره الفقیه*، انتشارات جامعه مدرسین، قم ۱۴۱۳.
- ۸ - طباطبائی، سیدمحمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۷.
- ۹ - مازندرانی، محمدبن شهر آشوب، *مناقب آل‌ابی‌طالب*، موسسه انتشارات علامه، قم ۱۳۷۹.
- ۱۰ - قلبی، محی‌الدین تونسسی، *الریاط فی سبیل الله*، مجله رساله الاسلام قاهره، سال ۴، ش ۳، ص ۳۰۹.
- ۱۱ - کلینی، ابوجعفر، محمد بن اسحاق، *اصول کافی*، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵.
- ۱۲ - مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، موسسه الوفاء، بیروت ۵۱۴۰۴ ق.
- ۱۳ - معتزلی، عبدالحمید، *شرح نهج البلاغه*، ناشر کتابخانه آیه‌الله مرعشی، قم ۱۴۰۴.
- ۱۴ - مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، دفتر تبلیغات اسلامی قم، ۱۳۶۶.